

‘‘ŞAMAN’’ SÖZCÜĞÜ ESKİ TÜRKÇEDE NİÇİN GÖRÜLMEZ, ÇAĞDAŞ TÜRKÇEDE NASIL ORTAYA ÇIKMIŞTIR?

ÖZ: Bu makalede Sanskritçe kökenli *şaman* sözcüğünün Eski Türkçe metinlerde neden geçmediği sorusuna cevap aranacaktır. Bizi yukarıdaki sorunun cevabıyla ilgilenmeye sevk eden temel etken sözcüğün dişili konumundaki *şamanç*’a Eski Uyğurca metinlerde ‘‘rahibe’’ karşılığında rastlanmasıdır. Görebildiğimiz kadarıyla burada *kam* sözcüğünün Eski Türkçedeki kullanım yaygınlığından kaynaklı bir çekince söz konusudur. Türkçe *kam*’ı karşılamak için başta Sogudlar olmak üzere komşu toplulukların *şaman*’ı tercih etmeleri, Uyğur döneminde Budist inanişaya yönelmiş Türklerin *şaman* sözüne uzak durmalarına yol açmıştır. Çalışmamızda eski Türklerin din telakkilerinin dillerine tesirleri, *şaman* sözcüğü etrafında değerlendirilecektir. Bu doğrultuda eski Türk inanişasına dair ortaya konulan yaklaşımların dillik açıdan tutarsızlıkları ilgililerin dikkatine sunulacaktır. Konu üzerine öne sürülen görüşler tartışılarak tarihî Türkçe metinleri okuma ve yorumlamadan kaynaklı hataların giderilmesi gereği vurgulanacaktır. Türkçenin önceki dönemlerinde görülmeyen *şaman* sözünün Çağdaş Türk Lehçelerine giriş serüveni aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şaman, Eski Türkçe, Sogudca, kam, Şamanizm.

Why the Word ‘Shaman’ is Absent in Old Turkish, how did it Enter into Modern Turkish?

ABSTRACT: In this article, the answer to the question of why the Sanskrit origin word *shaman* does not appear in Old Turkish texts will be sought. The main factor that led us to deal with the answer to the question is that the word *şamanç*, feminine of *şaman* in the meaning of ‘‘priestess’’ is found in the Old Uyghur texts. As far as we can see, there is a drawback because of the extensive usage of the word *kam* in Old Turkish. The preference of the word *shaman* in the meaning of Turkish ‘‘kam’’ by neighboring communities, especially Sogdis led the Turkish people who adopt to Buddhism during the Uyghur period to stay away from the word *shaman*. In this study, the influence of religious considerations of Old Turkish people to their language will be evaluated around the word *shaman*. In this respect, linguistic inconsistencies of approaches to Old Turkish belief will be brought to the attention of those concerned. The opinions put forward on this topic will be discussed and it will be emphasized that the faults arising from reading and commenting historical Turkish texts should be corrected. The transfer process of the word *shaman* which was not seen in the previous periods of Turkish into the Modern Turkish Dialects will be tried to be clarified.

Keywords: Shaman, Old Turkish, Sogdish, kam, Shamanism.

TÜRKÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI
JOURNAL OF TURKOLOGY RESEARCH
46. SAYI / VOLUME
2019-GÜZ / AUTUMN

Sorumlu Yazar Corresponding Author

Prof. Dr.
Serkan ŞEN

On Dokuz Mayıs Üni.
Fen-Edebiyat Fak.
Türk Dili ve Edebiyatı Böl.

serkansen@omu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-2884-4753

Gönderim Tarihi

Received
09.09.2019

Kabul Tarihi

Accepted
18.11.2019

Atf

Citation

ŞEN, Serkan (2019). ‘‘Şaman’’ Sözcüğü Eski Türkçede Niçin Görülmez, Çağdaş Türkçede Nasıl Ortaya Çıkmıştır?, *Türkük Bilimi Araştırmaları*, (46), 163-175.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Eski Türkçe din terimleri Türklerin geçmişteki din telakkilerini değerlendirmeye hususunda büyük önem taşır. Bu makale tasarlanırken yayımlanmış metinlerden hareketle *şaman* sözcüğünün Eski Türkçede görülmediği öngörüsünden yola çıkılmıştır. Benimsenen öngörünün fikre dönüşebilmesi sürecinde iki çalışmanın özellikle dikkate alınması gerekmektedir. Bunlardan ilki Peter Zieme'nin "A Note on the Word 'Shaman' in Old Turkic" başlıklı yayını (2008); ikincisi ise Michael Knüppel'in Zieme'nin iddialarına yönelik "Nochmals zu alttürkisch *şaman*" adlı tenkididir (2010). Konuyla ilgili dikkate değer görüşler öne süren Peter Zieme, yazısının takdim kısmında şunları ifade etmektedir:

Bu makalenin amacı, şaman < Sanskritçe śramana 'rahip' (Prakrit samana, Gandhari śamana) sözcüğünün Eski Türkçe iki ibarede varlığını ortaya koymaktır. Toharca, Farsça ve Soğudca gibi birçok Orta Asya dillerine ödünçlenen kelime, Eski Türkçe veya Moğolcada bugüne kadar tespit edilmiş değildir. Eski Türk kültürünün yayılma alanı Tunguzların dünyasına daha yakın olduğu için 'şaman' teriminin etimolojisi bu yeni veriler ışığında tartışılmalıdır (2008: 85).¹

"A Note on the Word 'Shaman' in Old Turkic" başlıklı yazının takdiminden anlaşıldığı üzere *şaman* sözcüğünün Eski Türkçedeki varlığı iki veri üzerinden tartışmaya açılmıştır. Zieme'nin ilk bulgusu Küentso Biyografisi'nin beşinci cildine aittir. Metnin yayıncılarından Tuguşeva, sözcüğün geçtiği kısmı *altı saman üz-e [t]arutup (?) ying uçların bintevir kilturdaçı üç liñ üz-e boşurup terlerin yağmur kıltaçılar* şeklinde okumuş (HtTug: V-13/ 22-25 [38]) "Altı ... ile perde oluşturan yenlerinin uçlarını kaldırıp üç ... sağnak yağmur yağdıran ile terini silerek..." olarak manalandırmıştır (HtTug: [179])². Metnin indeksinde "saman (?): солома / saman (?)" (HtTug: [358]) kaydıyla geçen sözcükle ilgili notlar bölümünde şu açıklama yapılmıştır: "*saman* 'saman' anlamındadır. Fakat burada başka

¹ "The aim of this article is to introduce two Old Turkic text passages in which the word *şaman* < Sanskrit śramana 'monk' (Prakrit samana, Gāndhārī śamana) occurs. While the word was borrowed into several Central Asian languages like Tocharian, Parthian and Sogdian, it has not been found so far either in Old Turkic or in Mongol. As the sphere of the Old Turkic culture is closer to the Tungusic world, the etymology of the term 'shaman' should be discussed in the light of these new data"

² "Шестью ... подняв концы рукавов, образующих полог, тремя...вытирая пот, образующий ливень..."

bir anlamda kullanılmış olabilir” (HtTug: [203])³. Tuğuşeva’nın, çevirisinde güçlük çektiği anlaşılan kısmın Çince paraleli ise şöyledir: “*Denilebilirdi ki Qi’nin Altı Prens bölgesine o kadar sıkışık yerleşmişti ki insanlar kollarını kaldırdıklarında onlar perde görünümü alabiliyorlardı ve Üç Wus alanındaki kimseler terlerini sildiklerinde sanki yağmur yağıyordu*” (Li, 1995: 145-146)⁴. Peter Zieme, “*altı şaman üye [t]arutup ying uçların bintavir kültürdaçı üç ling üye boşurup terlerin yağmur kaltaçılar*” şeklinde okuduğu ifadeyi, Çince paralelinden hareketle “*Sanki altı şaman kolları arasındaki mesafeyi daraltıp bir perde gibi yapmışlardı, o üç ling terlerini akıtarak yağmur yağdırmışlardı*” şeklinde tercüme ederek *ling* sözcüğünün ‘Zauberkraft / büyü gücü’ şeklinde anlaşılması gerektiğini düşünmüştür (Zieme, 2008: 86-87).⁵

Zieme’nin görüşlerine,

*Öncelikle burada şaman’dan ne kastedildiği belirsizdir. Mütercim, şaman faaliyetlerinde bulunan bir şahsı belirtmek istese Uygurca karşılığı olan kam sözcüğünü kullanırdı. İkincisi, Budist din adamlarının elbiselerinde yen olmaz. Ayrıca, metindeki altı şaman, özne değil nesnedir. İfadedeki ‘ling’den kastedilen şey de açık değildir. Araştırmacının getirdiği ikinci delil daha ikna edicidir*⁶

³ “V 13, 22. saman в V 48, 15 представлено в значении ‘солома’, но в данном случае, видимо, имеет иное значение”

⁴ “It was said that the region of the Six Princes of Qi was so thickly inhabited that when the people raised their sleeves they might form curtains, and that in the area of the Three Wus when the people wiped their sweat, it would rain like a shower”

⁵ “[Suppose] that six *şaman* narrow their sleeves forming a curtain, that three *lij* shed their sweat and make rain”

⁶ Es ist nämlich durchaus nicht eindeutig, was hier mit *şaman* überhaupt gemeint ist. Hätte der Übersetzer tatsächlich eine Person bezeichnen wollen, die šamānistische Praktiken ausübt, so hätte er doch wohl möglicherweise eher den uigurischen Terminus *kam* gewählt, mit dem solche gemeinhin bezeichnet werden. Darüber hinaus weisen die Gewänder buddhistischer *Śramanas* keine Ärmel auf. Zum anderen sind die “sechs *şaman*” an der betreffenden Stelle offenbar Objekte, nicht Subjekte, was sich kaum mit der Deutung des Verfassers, es handele sich hier um eine “Art šamānische Person” („a kind of shamanic person“) zu vereinbaren ist. Da weiterhin auch unklar bleiben muß, was hier überhaupt mit *lij* gemeint ist, steht die Argumentation auf äußerst schwachen Beinen. Der zweite Beleg, den Zieme bringt, ist da schon eindeutiger. Wir haben hier die synonyme Verwendung von *şaman* und *toym* “Mönch” vor uns – allerdings keinerlei Hinweis auf eine “Art šamānische Person”. Der zweite Beleg, den Zieme bringt, ist da schon eindeutiger.

eleştirisini getiren Michael Knüppel ise şöyle bir anlamlandırma önerisinde bulunmuştur: *Onlar öyle insanlardı ki altı Şaman'ın kollarının yenlerini birleştirerek perde yaptırıldılar ya da o kişiler 3 Ling'den meydana gelen terleriyle yağmur yağdırdılar.*⁷

Küentso Biyografisi'nin beşinci cildinin yeni bir yayımını gerçekleştiren Dietz, Ölmez ve Röhrborn ise “*altı saman üze tarutup yēn uçların bintevir kulturdaçı*” (Ht V: 618-620 [91]) ifadesinde *saman* şeklinde okudukları sözcüğe bir karşılık vermeyip soru işaretiyle belirtmişlerdir (Ht V: [91]). Çalışmanın açıklamalar kısmında ise *saman* için şu açıklama yapılmıştır:

Temel anlamı 'eşit, müsavi' olan Çince 齊 qi sözünü karşılar ki bu işaret Sanskritçedeki samāna “eşit, müsavi” sözcüğünü anlatmak üzere kullanılmıştır. Peter Zieme saman sözünün Sanskritçe śramana'yla ilişkili olduğunu ifade etmiştir. Bu mümkün değildir. Zira Śramana olarak adlandırılan din adamlarının giysilerindeki yenler uzun değildir (Ht V: [297])⁸.

Zieme'nin ikinci bulgusuna geçmeden evvel Küentso Biyografisi'nde varlığı öne sürülen *şaman* sözcüğü üzerinde bazı değerlendirmeler yapmakta fayda vardır. Öncelikle Zieme'nin *altı şaman* olarak okuduğu tamlamaya metnin Çince paralelinde “six princes / altı prens” anlamı verilmesi dikkat çekicidir (Li, 1995: 145). Sözcüğün metinde Sanskritçe *śramana* ‘monk / rahip’ sözüyle ilgili kullanılmadığının başka bir göstergesi ise eserin St. Petersburg nüshasında rahip karşılığında 110 kez *toyn* sözcüğünün tercih edilmesidir (HtTug: 373). Ayrıca Uygur harfli yazmada ilgili kısmın (Bk: Resim 1) okunuşu da hayli sorunludur. Metinde şeklinde yazılıp “*altı saman-şaman üze*” okunan bölüm açık değildir. “*lty s'm'n* biçiminde harf çevrimi yapılan kısımdan sonra yıpranmış iki harf, okumada dikkate alınmamıştır. Bunun yanında ‘*wyz*’ > *üze* okuyuşu üzerinde titizlikle durmak gerekir. Zira *üze*, metnin satır sonlarında şeklinde yazılmıştır (HtTug:-

⁷ “[Sie waren wie] Leute, die einen Vorhang machen lassen durch sechs Şaman, indem sie sie veranlassen, ihre Ärmelenden zusammenzuhalten, [oder wie] Leute, die Regen machen durch 3 Ling, indem sie sie veranlassen, den Schweiß frei zu lassen”

⁸ “İst das Äquivalent von chin. 齊 qi (G. 1074) mit der Grundbedeutung „eben, gleich“, und dieses Zeichen wird auch für die Übersetzung von skr. samāna „gleich“ gebraucht. Zieme möchte saman mit skr. śramana identifizieren. Das ist schon deshalb unwahrscheinlich, weil die Śramanas keine langen Ärmel hatten”

tıpkıbasımlar- VI-1 / 20 [491], VI-33 / 22 [523], VIII-22 / 24 [558]). Bu durumda sözcükteki [ ] harfinin a yerine i okutması ihtimali doğmaktadır. Tuguşeva'nın *bi* okuyup “кисть / fırça” manasını verdiği sözcük (HfTug: [320]), satır sonunda [ ] şeklinde yazılmıştır (HfTug: V-35 / 19 [437]). Burada [ ] karakterinin i okuttuğu açıktır. Dolayısıyla Zieme'nin *üze* kabul ettiği kısmı 'wzy > özi okumak da mümkündür. İlave olarak bu okuyuşa, baştaki yıpranmış iki karakter de dâhil edilmelidir. Sonuçta metnin yayımcılarının tereddüt ve reddiyeleri ile Knüppel'in eleştirilerinin yanına işaret ettiğimiz okuma ihtimalleri de eklendiğinde sorunlu bir ifade ile karşı karşıya bulunduğumuz anlaşılmaktadır. Böylesi sorunlu bir ifadeden hareketle metinde geçtiği düşünülen *şaman*'la ilgili kesin kabuller benimsemek bizi doğru sonuca ulaştırmayacaktır.

Peter Zieme'nin ikinci bulgusu Berlin'deki Turfan Koleksiyonunda U 5618 (T II D 296) numarasıyla kayıtlı bir yazmadır (Bk. Resim 2). Zieme, yazmanın yazı çevrimini ve tercümesini şöyle yapmıştır:

- 01 [at] küsi yadılta iştilti]
 02 -larka ayagl(ı)g çilteglig boltı . öt[rü]
 03 sakıntı amtı meniñ arvışım sidi [ ]
 04 ulug ögrünçülüğ bolup takı adın '[ ]
 05 -ti dyan { } şamanlarag bışruntı [ ]
 06 tavrānu keçmedin ara kop nizvan[i]
 07 arhant kutıña tegdi . arhant kutın [bultukta]
 08 ert[iñü se]vinçlig bolup upagupti [ ]
 09 kelip adakıña yinçürü töpün yükü[nüip]
 10 [ ]g başl(ı)g '[ ]

“Onun adı ve ünü yayılıp her yerde işitildi. Herkes tarafından saygı ve şerefle anıldı. Sonra (şöyle) düşündü: Şimdi benim büyüm siddhi [...], o mutlu oldu ve başka [...]. O dhyāna dahilindeki şamanları öğrendi. [Böylece ...] gayret ederek kısa zamanda bütün kleşaları [yendi?] ve arhatlığa ulaştı. Arhatlığa ulaştığında çok sevinip Upagupta [...] gelip ayağına kapanıp [...] başında [...]” manasını vermiştir” (Zieme, 2008: 88)⁹.

⁹ “His [name] and fame spread and was heard [everywhere,] by [all people] he was respected and honoured. Th[en ...] he thought: Now my spell *siddhi* [...], he became very joyful, then other [...]. He practised the *şamans* in the *dhyāna*.

Araştırmacının orijinal metindeki yazımının ilk bakışta telkin ettiği okuyuşu tercih ederek *dyan şamanlarag* sonucuna ulaştığı anlaşılmaktadır. Ancak yazma dikkatle incelendiğinde *r* harfinin *a* ve *n* harfleriyle neredeyse aynı yazıldığı görülür. Uygur yazımının bu özelliğine Semih Tezcan dikkat çekmiş ve *a/e*, *n*, *r*, *k/g/h* harflerinin kurzif yazıda zaman zaman ayırt edilemediğini belirtmiştir (1984: 125). Kanaatimizce U 5618'de de böyle bir durum söz konusudur. Nitekim metinde sözcüğündeki gibi (*arvışım*), (*biş-runtı*), (*arhant*), (*ert*), (*yiñçürü*) örneklerinde de *r* harfinin tıpkı *a/e/n* harfleri gibi yazıldığı görülür. Bu durumda Zieme'nin *n* okuduğu harfi pekâla *r* okumak mümkündür. O takdirde sözcüğün harf çevrimi *s'm'rl'r'q*; yazı çevrimi *samarlarag* biçiminde yapılabilir. Üstelik *samar* sözcüğünün U 5618'deki gibi *dyan samar* şeklinde görüldüğü başka örnekler de bulunmaktadır. Maytrısimit'in Sengim nüshasını yayımlayan Şinasi Tekin, çalışmasının dizininde *samar* için “*s'm'r* (*sm'r* < *sogd. s'm'r* < *skr. samādhi*) Beschauung, Meditation / içe dalış, meditasyon” açıklaması yapmıştır (1980b: 105). Soğud sözlüklerinde de aynı şekilde tanımlanabilen (Gharip, 2004: 351) *samar* sözü, Maytrısimit'te şu örneklerde geçer:

'yncyp 'wycm'k dy'n s'm'rd' 'wl'ty dy'n s'qyncl'r 'wyz' 'rk t'rt' 'wm'z > inçip öçmek dyan samarda ulatı dyan sakınçlar üze erk tarta umaz” (BT IX: 2v / 9-10 [30]) “Şüphesiz sönme meditasyonu ve başka istigrak düşünceleri üzerinde muktedir olamaz.”

'lqw dy'n s'm'rl'r 'wyz' 'rk twyrk pwlmış pw 'rwr > alku dyan samarlar üze erk türk bolmuş bo erür (BT IX: 2v / 16-17 [30]) “Bütün meditasyonlar üzerine muktedir olan budur”

pwdysvt nynk dy'n s(')m'ry k'rwşnwnk n'nty "tlyq tytyr > bodis(a)v(a)tnung dyan s(a)mari kerüşnüing nantı atlıg titir (BT IX: 133 / 1-2 [82]) “Ermişin meditasyonu Kerüş'nün Nantı (?) adlıdır”

Tekin, *dy'n s'm'r* ~ (*dyan samar*) ile ilgili verdiği dipnotta şunları yazmaktadır: “Budizm'de meditasyondan önce dört ya da dokuz aşamalı bir hayal söz konusudur” (BT IX: [30])¹⁰.

[Thus ...] striving in the meantime [he overcame ?] all *kleśas* and reached the arhatship. [Having reached] the arhatship, he became extremely joyful, Upagupta [...] came and fell at his feet [...] at the top [...]"

¹⁰ “Meditation” (zur Schreibung *sm'r*) < *sogd. s'm'r* < *skr. samādhi* (Reichelt 1. Teil 6 Anm.10). Im Buddhismus stellt man sich die Meditation in vier oder neun Etappen vor.

samar aynı şekilde Maytrisimit'in Hami nüshasında da geçmektedir (Geng, 2008: 576). Eserde¹¹, “*sa-mar* < *Skr. samādhi* (über *sogd. s'm'r*). *samādhi* = Beschauung, Meditation / düşünceye dalma, meditasyon” açıklaması yapılmıştır. Sözcük metinde şu örnek bağlamlarda görülmektedir:

q'yw dy'n s'm'r kwycynt' > kayu dyan samar küçinte v23 (MaitrGeng 0108) / “Hangi meditasyon ve iç dalaş sayesinde...”

'wycm'k dy'n s'm'r'q 'wrytmyş pwls'rym' > öçmek dyan samarag öritmiş bolsar r21 (MaitrGeng0436) “Sönme meditasyonunu geliştirmiş olsa...”

'wycm'k dy'n <SL> s'm'rd' 'wl'ty dy'n s'qyncl'r 'wyz' 'rk t'rt' 'wm'z > öçmek dyan samarda ulatı dyan sakınçlar üz-e erk tarta umaz v09 (MaitrGeng 0514) “Dinginlik meditasyonundan başka istiğrak düşünceleri üzerine muktedir olamaz”

"lqw dy'n s'm'rl'rd' 'rk twyrk pwlmyş > alku dyan samarlarda erk türk bolmuş v15 (MaitrGeng 0520) “Bütün meditasyonlara hâkim olmuş”

Maytrisimit'teki örnekler Zieme'nin yazım benzerliğinden hareketle *şaman* okuduğu sözcüğün *samar* şeklinde okunabileceğini düşündürmektedir. Bu durumda U 5618'deki *dyan şamanlarag bışruntı* ifadesini *dyan samarlarağ bışruntı* “...Meditasyonları öğrendi” şeklinde düzeltmek mümkündür.

Sonuçta Peter Zieme'nin *şaman* sözcüğüne ilişkin sunduğu istisnaî iki örneğin tartışmalı olduğu görülmektedir. Bu durumda eldeki veriler uyarınca *şaman*'ı Eski Türkçenin söz varlığı dışında tutmanın bir sakıncası yoktur.

Eski Türkçede *şaman* “rahip” sözcüğü görülme de *şamnanç* “rahibe” sözcüğüne rastlanmaktadır. Uygur metinlerinde Budistlerin üç mücevher olarak nitelendirdikleri Buda (*bud* > *burhan*), öğreti (*nom* > *törü*) ve cemaat (*bursong* > *kuvrag* / *térin*) üçlemesinde Burhancı cemaat tanımlanırken zikredilen *toyın şamnanç upası upasanç* “rahip, rahibe; mümin, mümine” kalıbında sözcüğü sıklıkla tespit etmek mümkündür¹². Bunun yanında metinlerde *toyın şamnanç* yapısı da bolca geçmektedir (Tekin, 1980b: 109; Wilkens, 2007b: 222, BT XXV: [408]). *toyın şamnanç*

¹¹ Maytrisimit'in Hami nüshasına ait örnekler http://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/vatecasp/Maitrisimit_0-2.htm adresinden alınmıştır.

¹² (SuvKaya: 23₁₃ [9], 87₂ [41], 191₁₅ [81], 403₃ [173], 405₂₀ [174], 422₁₁ [181], 440₂₁ [187], 479₁₉ [205], 513₅ [218], 671₂₀ [285]; BT IX: 111v4 [236]; BT XXV: 17 [54], BT XXIII: G₁₅₆ [138]; TekinKuan: 133 [15], 135 [15]).

upası upasanç “rahip, rahibe; mümin, mümine” sıralamasında yer alan sözcükler üzerinde yapılacak basit bir çıkarımla *şamnanç* “rahibe” ve *upasanç* “mümine” sözcüklerindeki *-anç* ekinin müenneslik yaptığı anlaşılabilir. Soğudca gramerlerde, eklendiği isimlerden müennes isimler türeten *-anç* ekini, zikredilen iki örneğin tanıklığında tespit etmek mümkündür (Benveniste, 1929: 88; Gershevitch, 1961: 159). *upası* “mümin” *upasanç* “mümine” birliğinde belirtilen çıkarıma zemin teşkil eden paralellik gözlenirken *toyın* “rahip” ve *şamnanç* “rahibe” birliği için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Zira *şamnanç* “rahibe”, *upası* “mümin”, *upasanç* “mümine” terimleri Soğudcadan alınmışken *toyın* “rahip” sözcüğü Çinceye dayanır. Oysaki Soğudcada rahip anlamında *şmn* sözcüğü bulunmaktadır. Öyleyse Uygurlar kaynaklarda Sanskritçe *śramana* “rahip” sözcüğünden geldiği belirtilen (Laut, 1986: 105)¹³ Soğudca *şmn* “rahip” sözcüğünü niçin ödünçlememişlerdir? Başka bir deyişle Eski Türkçede *şamnanç* “rahibe” türevi görülürken *şaman* “rahip” sözü neden yer bulamamıştır?

Yukarıdaki sorunun cevabını önemli ölçüde Türk-Soğud ilişkileri şekillendirmektedir. MS 6 ila 10. yüzyıllar arasında Türkler ve Soğudlar arasında ticari ve kültürel açıdan sıkı bir temas söz konusudur (Vaissière, 2005: 199). İpek Yolu’nun tüccar kavmi olan Soğudların dili bu dönemde bölgenin ortak iletişim dilidir (Tang, 2005: 22; Johanson 2006: 1). Nitekim Birinci Köktürk Kağanlığı’ndan kalan ve Türklerin bölgede diktikleri ilk yazıt olan Bugut Yazıtı (MS 580) Soğudcadır. Ötüken’deki Uygur Kağanlığı’ndan kalan üçüncü Karabalgasun Yazıtı (MS 810) Türkçe yanında Soğudca parçalar da içermektedir. Bu yazıtları kaleme alanlar, Türk toplumunun yapısını, devletin örgütlenmesini yakından tanıyan, çok iyi Soğudca bilen Türkler veya çok iyi Türkçe bilen Soğudlar idi (Eker, 2010: 325). Türk ve Soğud ilişkileri Köktürk İmparatorluğu döneminden itibaren toplumlar arasında da kendini göstermiştir. Köl Tigin Yazıtı’nda sözü edilen, Bilge Kağan tarafından fethedilen Altı Çub Sogdak bölgesi Soğud kolonilerinin meskûn olduğu bir yerdir. Köktürk döneminde başlayan yakın temaslar neticesinde Türkçe, Soğudcadan başta kavim adları ve unvanlar

¹³ Sözcüğünün Sanskritçeden Soğudcaya geçtiğini savunanların yanında Tunguzca sa-, *bilmek* fiilinden türetilmiş bir terim olduğunu iddia eden araştırmacılar da mevcuttur (Zieme, 2008: 85). Uygurcada geçen *şamnanç*, rahibe sözcüğünün Soğudcadan ödünçlendiği (Wilkens, 2007b: 408) düşünülürse Soğud dilinde *şaman*, *rahip* tabanının erken dönemlerden itibaren varlığını kabul edip Sanskritçe *śramaṇa*, *rahip* sözcüğüne dayandığını öne süren yaklaşımları (Benveniste, 1929: 88; Gershevitch, 1961: 159) dikkate almak gerekir.

olmak üzere pek çok sözcük ödünçlemekle kalmamış bazı gramer biçimlerini de bu dilden kopyalamıştır (Eker, 2010: 329). Türk-Soğud etkileşimi Mani ve Buda dinlerine mensup Uygurlar döneminde de sürmüştür. Soğudlardan aldıkları alfabeyi kendilerine uyarlayan Uygurlar, Manihaizm ve Budizm'e ait inanç terimleri (Kudara, 2002: 188) yanında gündelik hayata ilişkin bazı sözcükleri de Soğudcadan devşirmişlerdir (Clason, 1997). Türk-Soğud münasebetleri konusunda *tatsız türk bolmas başsız börk bolmas* "Farssız Türk olmaz, başsız börk olmaz" atasözünü zikreden Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't Lugâti't-Türk'te* Soğudca birçok unsuru Türkçenin söz varlığı içinde değerlendirmiştir (Sertkaya, 2009: 34-36; Eker, 2009: 243-276). Bu bilgiler ışığında Köktürk ve Uygur dönemlerinde Soğudlarla temas hâlindeki Türklerin onların diline aşına olduklarını düşünmek mümkündür.

Birinci Köktürk Kağanlığı'nın kurulduğu MS 552 yılından Manihaizm'in Uygurlar tarafından kabul edildiği MS 762 tarihine dek ticari ve dinî eksende gelişen ilişkiler neticesinde Türkler kendi dillerindeki bazı sözcüklerin Soğudcadaki karşılıklarına vâkıf olmuşlardır. Bu sözcüklerden bir tanesi de Gök Tanrı inancına mensup Türklerin dinî bir nitelik yükledikleri *kam* sözüdür. Muhtemeldir ki Soğudlar, Türklerin dinî hususlar yanında tedavi, büyü ve kehanet gibi uygulamalarda başvurdukları kamlar (Doerfer, 1967: 402) için *şaman* sözcüğünü kullanmışlardır. Bu tasarruf karşısında Türkler *şaman* sözcüğüne mesafeli yaklaşarak ona öteki muamelesi yapmışlardır. Uygurların Manihaizm'i Soğudlar üzerinden benimsedikleri bilinmektedir. Buna rağmen Uygurca Mani metinlerinde Çince kökenli *toyın*, *rahip* sözcüğü görülebilirken (Özertural, 1996: 222) *şaman* sözcüğü kullanılmamıştır. Budist muhitten kalan metinlerdeki *toyın samnanç upası upasanç* "rahip, rahibe; mümin, mümine" sıralamasında *şaman* yerine *toyın* sözcüğünün kullanılmasını da aynı nedene bağlayabiliriz. Burada *toyın* yerine *şaman*'a yer verilseydi sözcükle, Uygurların dilinde dinî içeriğinden uzaklaşarak "kâfir büyücü" manasını kazanan *kam*'ın kastedildiği düşünülebilirdi. O nedenle olası bir anlam karmaşasının önüne geçmeyi amaçlayan mütercimler Eski Türkçe döneminde *şaman* sözcüğünü kullanmaktan kaçınmışlardır.

Şamanizm uzmanları, Tunguz şamanlığının belirleyici öğelerinden birinin Budizm olduğunu kaydederler (Eliade, 2006: 544). Bu tesirde, Budizm'i kabul eden Moğollara ve onlara komşu Tunguz coğrafyasına erken dönemde ulaşan Soğud tüccarların da (Pulleyblank, 1952) payı bulunmalıdır. Ticaret ve din ekseninde gelişen Soğud > Moğol > Tunguz ya da Soğud > Tunguz etkileşimi neticesinde *şaman* sözcüğünün bu dilden Tunguzcaya geçtiği düşünülebilir. Yani, Sanskritçe *śramana* "rahip" sözcüğüne dayalı

nan *şaman* sözünü Altay dünyasına, dolayısıyla Tunguzcaya ulaştırın köp-rünün Soğudca olduğu iddia edilebilir. Sanskritçe *śramana*'nın Çin diline *şa-men* "bilge" olarak geçtiği, sözcüğün bu yolla Tunguzcaya girdiği görüşü de dillendirilebilir. Bunların yanında *şaman*'ın Tunguzca *sa- düşün-mek* fiilinden *-man* isim yapım ekiyle türediği savı da benimsenebilir. Ayrıca Nemeth'in Tunguz kabilelerinin Hindistan'la ilişkilerinin olmadığını ve Tunguzcada isim yapan bir *-man* ekinin bulunmadığını göz önünde tutarak sözcüğü Altay dil ailesinin öz malı sayması da (*Németh*, 2002: 32) dikkate alınabilir. Bütün bu seçeneklerin birleştiği nokta ise *şaman* sözünün bilim dünyasına Tunguzca aracılığıyla girdiğidir. Uluslararası terim hâline gelmiş *şaman*, ilk kez XVII. yüzyılın sonlarına doğru Rus elçisi olarak Çin'e giden E. İsbrand ve A. Brand'ın gördüklerini anlattıkları seyahatnamelerinde geçer. Elçiler kayıtlarında Tunguzcada gördükleri "rahip, sihirbaz" anlamındaki *şaman* sözcüğünü kullanmak suretiyle bu terimi Avrupa'ya tanıtmışlardır. O nedenle XVII. yüzyıldan sonra hem Rusya'da hem de Avrupa'da yazılan kitaplarda *şaman* sözüne rastlanır (Bayat, 2006: 133). Türklük Bilimi araştırmalarının hız kazandığı XX. yüzyılda Batı Türklüğü Fransızca; Dođu Türklüğü ise Rusça aracılığıyla sözcüğü alınılmış olmalıdır.

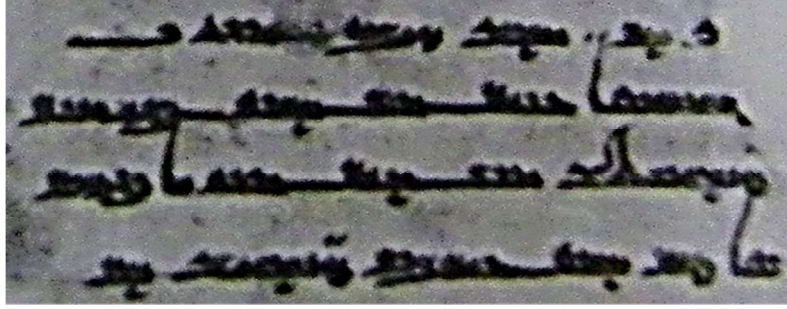
KAYNAKLAR

- BAYAT, Fuzuli (2006), *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken Yay., İstanbul.
- BENVENISTE, E. (1929), "Essai de Grammaire Sogdienne, Deuxième Partie, Morphologie, Syntaxe et Glossaire", *Librairie orientaliste Paul Geuthner*, Paris, Frs. 75.
- CLAUSON, Gerard (1997), "Erken Türkçede Yabancı Unsurlar", Çev. Ceval Kaya, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 8, s. 109-118.
- DOERFER, Gerhard (1967), "Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen III", Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.
- EKER, Süer (2009), "Divanü Lugâti't-Türk ve İnan Dillerinden Kopyalar Üzerine I", *International Journal of Central Asian Studies*, S. 13, s. 233-283.
- EKER, Süer (2010), "Orhon Yazıtları: İnan Dilleri ile İlk Temaslar ve Benzer Birkaç Öđe Üzerine", Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı I. Cilt, s. 321-333.

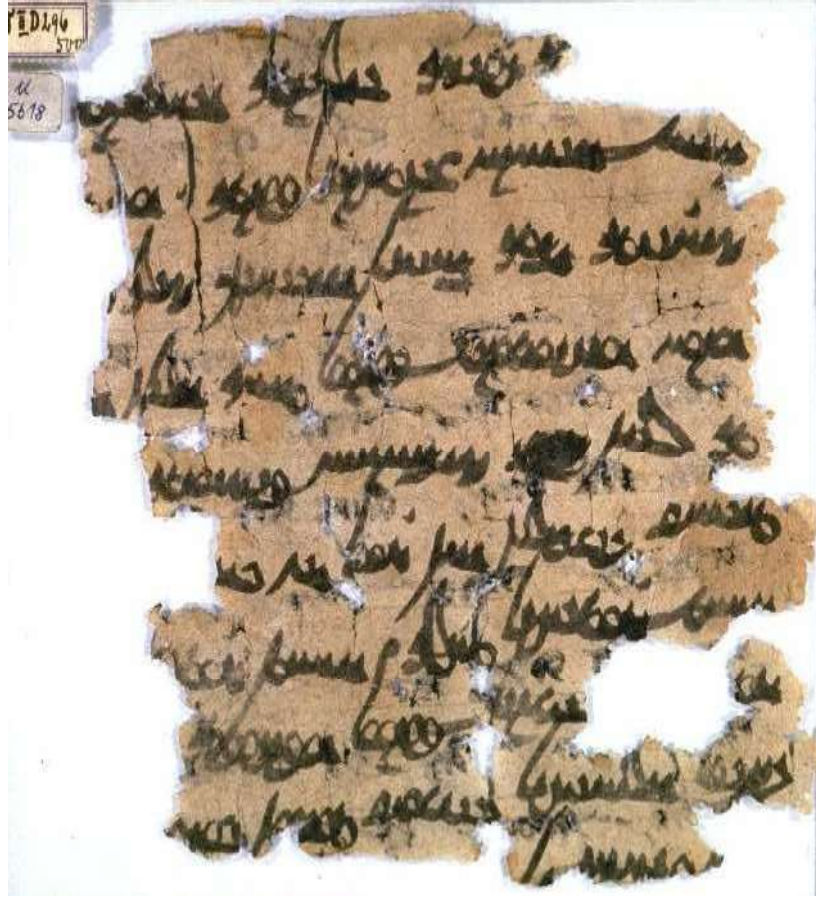
- ELIADE, Mircea (2006), *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, İmge Kit., Ankara.
- GENG, Shimin (2008), *Study on the Uighur Maitrisimit* (Hami Version), Minzu University of China Press, Beijing.
- GERSHEVITCH, Ilya (1961), *A Grammar of Manichean Sogdian*, Blackwell, Oksford.
- GHARIB, P. (2004), *Sogdian Dictionary*, Fährangan Publications, Tahran.
- JOHANSON, Lars; Christiane BULUT (2006), "Historical, Cultural and Linguistic Aspects of Turkic-Iranian Contiguity", *Turkic-Iranian contact areas*. Historical and linguistic aspects, Harrassowitz, Wiesbaden s. 1-14.
- KNUPPEL, Michael (2010), "Nochmals zu alttürkisch şaman", *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, S. 62, s. 77-80.
- KUDARA, Kögi (2002), "The Buddhist Culture of the Old Uighur Peoples", *Pacific World. Journal of the Institute of Buddhist Studies* Third Series Number 4 (Fall 2002), s. 183-195.
- LAUT, Jens Peter (1986), "Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler", Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- LI, Rongxi (1995), *A Biography of the Tripitaka Master of the Great Ci'en Monastery of the Great Tang Dynasty*, Numata Center for Buddhist Translation and Research, Berkeley-California.
- NÉMETH, Gyula (2002), "Şaman Kelimesinin Kökeni Üzerine", Çev. Özlem Nemutlu, *Türk Dünyası Araştırmaları* (Prof. Dr. Osman Nedim Tuna Armağanı), S. 139, Temmuz-Agustos 2002, s. 195-200.
- ÖZERTURAL, Zekine (1996), *Maniheizt Uygur Metinlerinin Dil Özellikleri ve Söz Varlığı*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- PULLEYBLANK, E. G. (1952), "A Sogdian Colony in Inner Mongolia" *T'oung Pao*, XLI, s. 317-356.
- SERTKAYA, Osman Fikri (2009), "Dîvânü Lügati`-t-Türk`te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? veya Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lügati`-t-Türk`ünde Yabancı Dillerden Kelimeler", *Dil Araştırmaları*, S. 5, Güz 2009, s. 9-38.
- TANG, Li (2005), *A History of Uighur Religious Conversions (5-16 Centuries)*, Asia Research Institute National University, Singapore.
- TEKİN, Şinasi (1980b), *Maitrisimit Nom Bitig*, Die uigurische Übersetzung eines Werkes der Buddhistischen Vaibhasika-Schule, II. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, Akademie der DDR. Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie, Berlin.

- TEZCAN, Semih (1984), “Uygur Alfabeti”, *Türk Ansiklopedisi*, C. XXXIII, s. 121-126.
- TUGUŞEVA, Liliya Yusufjannovna (1991), Uygurskaja versija biografii sjuan’-czana, Faragmenty iz leningradskogo rukopisnogo sobranija Instiuta vostovedenija AN SSSR, Nauka, Moskova.
- VAISSIÉRE, Étienne de La (2005), *Sogdian Traders: A History*, Çev. James Ward, Brill, Leiden- Boston.
- WILKENS, Jens (2007b), *Das Buch von der Sündentilgung, Edition des alttürkisch-buddhistischen Kşanti Kılguluk Nom Bitig II*, Brepols, Belgium.
- ZIEME, Peter (2008), “A Note on the Word ‘Shaman in Old Turkic’ ”, *Shaman*, S. 16: 1-2 (Spring/ Autumn 2008), s. 137-142.
- BT IX: TEKİN, Şinasi (1980a), *Maitrisimit Nom Bitig, Die uigurische Übersetzung eines Werkes der Buddhistischen Vaibhasika-Schule, 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen*, Akademie der DDR. Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie. Berlin.
- BT XXIII: ZIEME, Peter (2005), *Magische Texte des uigurischen Akademie der Wissenschaften*, Brepols, Belgium.
- BT XXV: WILKENS, Jens (2007a), “*Das Buch von der Sündentilgung, Edition des alttürkisch-buddhistischen Kşanti Kılguluk Nom Bitig I*”, Brepols, Belgium.
- Ht V: DIETZ, Silginde; Mehmet ÖLMEZ; Klaus RÖHRBORN (2015), “*Die alttürkische Xuanzang-Biographie V / Nach der Handschrift von Paris und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annetarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*”, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- HtTug: TUGEŞEVA, Liliya Yusufjannovna (1991), Uygurskaja versija biografii sjuan’-czana, Faragmenty iz leningradskogo rukopisnogo sobranija Instiuta vostovedenija AN SSSR, Nauka, Moskova.
- SuvKaya: KAYA, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, TDK Yay., Ankara.
- TekinKuan: TEKİN, Şinasi (1993), *Uygurca Metinler I, Kuşni İm Pusar (Ses İşiten İlâh), Vap hua ki atlığ nom çeçeki sudur (Saddharmapundarîka-sûtra)*, TDK Yay., Ankara.

EKLER

Resim 1: HtTug'daki ilgili kısım

Resim 2: U 5618'in Berlin Koleksiyonundan alınan fotoğrafı.